

Vannak-e limes-maradványok a Meszesen?

Torma Károly 1861-ben egy Nemesisnek szentelt feliratos oltárt közöl az Erdélyi Múzeumegylet évkönyveiben. Ezt az oltárt egy Valerius Valentinus nevű aedilis coloniae Napocae állította abból az alkalomból, hogy: **Samum cum reg(ione) [tr]ansval(lum) subsi[g](navit).**¹ A felirat szövegét és annak pacskolatát megküldte Mommsennek, ki ezt írta erre neki: a vallum és annak földje még sok gondot fog Önnek okozni. Valóban okozott is. Helyes feltevéssel megkezdvén a kutatást, 1862-ben megtalálta a keresett vallumot a Meszes hegységben. Vizsgálatai eredményét *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* című értekezésében adta közre anélkül, hogy az ott talált maradványokat részletebben ismertette volna.² Ezt az ismertetést későbbre hagyta, mikor nemcsak a Meszesen, hanem Erdély más részeiben is esetleg lelhető hasonló maradványokról számolhat be. E végett tanulmányai körébe vonta a délmagyarországi sánczokat is, melyeket már régebbi idő óta ismertek, de koruk megállapításában meglehetősen eltérések voltak, amennyiben némelyek rómaiaknak, mások azonban azt megelőző korúaknak tartották őket. Az utóbbiak közé tartozott Ortway Tivadar, ki 1875-ben tanulmányozta a délmagyarországi római sánczokat s erről a tanulmányútjáról az Arch. Ért. 9-ik évfolyamában számol be.³

Ebben a beszámolóban kitér a Meszes-limes kérdésére is.⁴ Mindenek előtt abból indul ki, hogy a délmagyarországi és a meszesi sánczok egymással összefüggenek. Majd így folytatja: „ha mindent összefoglalok . . . . .: akkor valóban nem nyilváníthatok más véleményt, mint azt, hogy e művek igen is inkább barbár eredetűek és semmiesetre sem képezheték a limes Dacicust.“

---

¹ Először az Erdélyi Múzeumegylet évkönyvei I. köt. (1859—1861.) 37—38. l. Azután C. I. L. III. 827.

² A Magyar Tud. Akadémia évkönyvei XI. köt. 2 darabja (1863) 34—39. l.

³ Dácia és Moesia területén; Arch. Ért. IX. (1875.). 225—233; 257—270; 292—306.

⁴ U. o. 260. s. köv. lap.

Mikor ezt kimondja érzi, hogy Torma Károly adataival ennek daczára számolnia kell. A számolást a következőképpen végzi el:

Mindenekelőtt a feliratot dobja el, mint értéktelent, azért, mert a *tránsvall. m* szóban épen az a magánhangzó hiányzik, amelynek *e* vagy *u* volna döntené el a kérdést. Mert ha csak egy *regio transvallemről* van szó, akkor egy sáncz szükségképeni fennállottságának felvétele okadatolatlan. De mégha *transvallum* is a helyes, — következik-e abból, hogy az *római s nevezetesen Dacziának római limese*? Nem. Nem pedig azért, mert e védrendszerrel mellőzték volna a természetes határokat és azoknak kedvezőleg kínálkozó minden előnyét.

Ortway véleményét magáévá tette Rómer Flóris is a VIII. anthropológiai és praehistorikus archaeológiai kongresszus alkalmával 1876-ban kiadott munkájának *Les fossés du diable en Hongrie* czímen megjelent III. kötetében. Torma Károly mindezekre megfelel: *A limes Dacicus felső része* czimű értekezésében.¹ Ortway fennebb idézett okoskodására azt feleli, hogy az egészen igaz, ha csak a kőről és annak feliratáról akarunk tudni . . . . s nem egyszersmind a tényleg fellelt vallumról is tudomást venni.

Arra pedig, amit az ott talált vallum római volta ellen hoz fel Ortway, azt feleli, hogy csak félreértésből ered. Ennek bizonyítására egész sor kétségtelenül római emléket ír le annak környékéről, melyek mind római voltát bizonyítják. Végül pedig aránylag részletesen és pontosan megállapítja a limes irányát. Torma Károly, mikor ezt a tanulmányát közreadta, abban bizott, hogy azt módjában lesz kiegészítenie. Ez azonban sohasem következett be. Ellenben történt két más fontos dolog. Az egyik: *Domaszewski* Alfréd a C. I. L. III. kötetének kiváló munkatársa, személyesen felkereste az alsókosályi feliratos emléket, mely azóta, hogy Torma látta, még tovább romlott. És természetesen épen a legkritikusabb helyen, mert minden látogató, akinek megmutatták, ott piszkált rajta. Úgy találta, hogy annak szövege fölöttebb bizonytalan és éppen ezért nem hajlandó abban sem bizni, hogy a Torma által leírt vallum valóban a limes Dacicus része volna.²

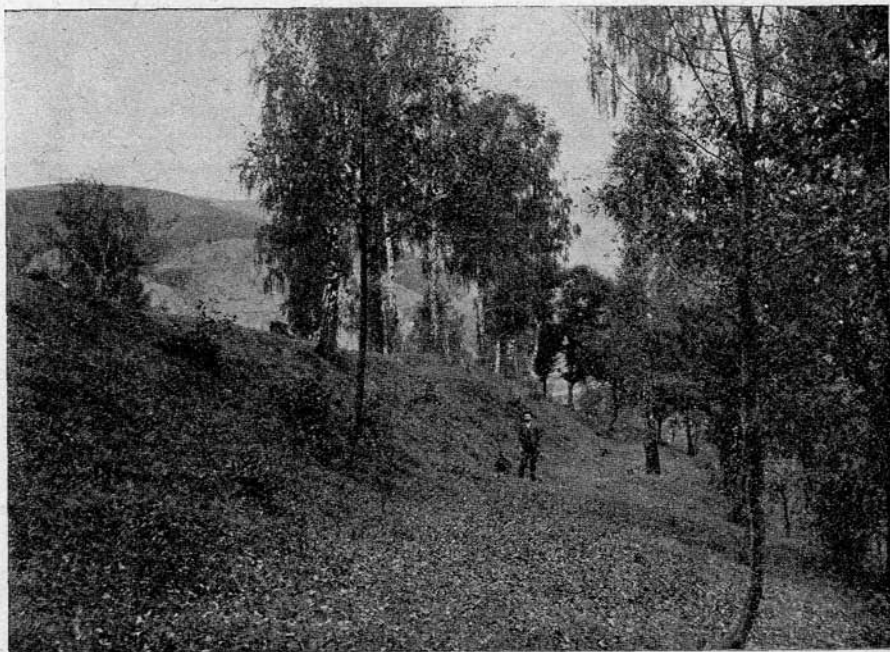
Ekkora tekintély előtt meghódolt Szolnok-Doboka vármegye monografiája megfelelő részének írója is és a maga részéről szintén tagadja a vallum római voltát.³

Ehhez járult, hogy *Dr. Finály* Gábor 1903-ban átkutatta a Torma Károly által a limessel kapcsolatba hozott *Vurvu Pogujorbeli* „propugnaculumot“ és arról megállapította, hogy nem a rómaiak létesítették,

¹ Ért. a történelmi tudományok köréből. IX. köt. (1880.)

² C. I. L. III. köt. IV. Suppl. 7633.

³ Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés, 1901. 201. s köv. 1.

1. sz. kép. Limesrészlet *Kissebes* mellett. Külföldi oldal az árokkal.
 Fig. 1. Partie de chaussée-limes près de *Kissebes*. Côté extérieur avec fossés.

legfeljebb ideiglenesen használhatták fel.¹ Ezért jogosnak ismeri el Domaszewski kételkedését az egész limesre nézve és az ezutáni kutató-soktól várja annak eldöntését, hogy milyen természetű az a sánczmű, amelyet Torma Károly ott kétségtelenül látott.² Őmaga jóhiszeműleg járt el és — ami mindenesetre az első okos szó a kérdésben, mely nem Tormától vagy Mommsentől származik, — a kutatások további eredményeitől várja a kérdés felderítését. Fontos az, hogy ő maga, az egyetlen — Tormát kivéve, — aki a helyszínére elment és nem tagadja a sánczoknak a létezését, hanem ellenkezőleg, megerősíti azt.

Ebben az időben — a Dr. Pósta Bélától nyert buzdítás, sőt út-
 titás — alapján e sorok írója már foglalkozott a limes kérdésének tanulmányozgatásával, persze egyelőre irodalmi alapon. Épen az 1906. év novemberében volt alkalma látnia először Porolissum pometi maradványait és a szűkebb környékbeli emlékeket. Azzal a benyomással jött haza, hogy a Torma-féle sánczok rómaiak és már akkor elhatározta, hogy legelső teendőjének ismeri azok egész vonalának beutazását, át-

¹ A limes Dacicus és a pogujori földvár. Arch. Ért. 24 (1904) köt. 9—15. lap.

² I. h. 15. lap.

2. sz. kép. Limesrészlet *Kissebes* mellett; belföldi oldal.
Fig. 2. Partie de chaussée-limes près de *Kissebes*; côté intérieur.

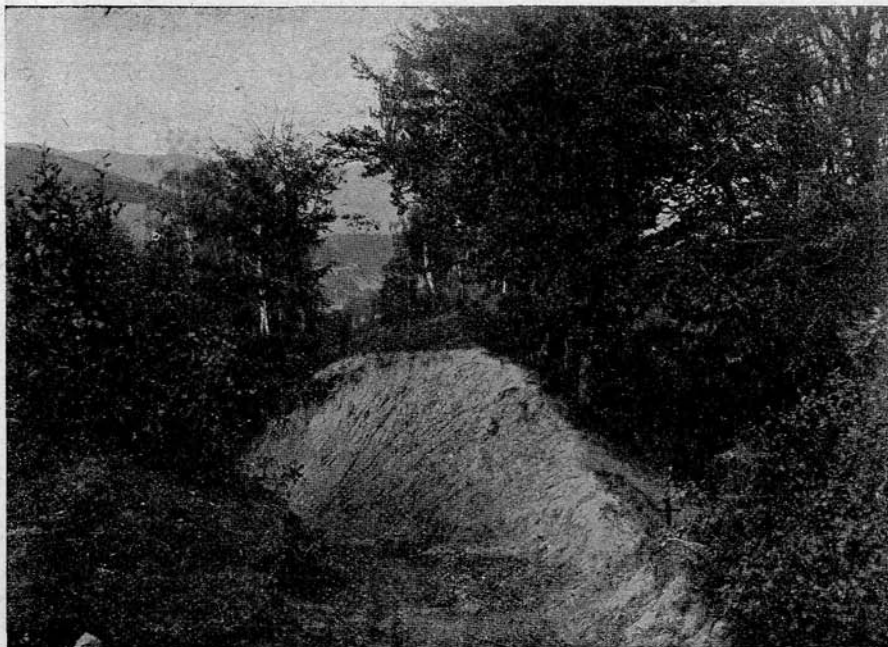
tanulmányozását. Képzeltető örömmel fogadta tehát Téglás Gábor munkáját, mely *Limestanulmányok* címen úgy látszott, hogy a germaniai és rhaetiai limesnél addig elért eredményeket ismerteti.¹ Célja valóban az is, de frójának e célt megközelítenie sem sikerült. Előadásán legelső sorban az látszott meg, hogy anyagát nem ismeri annyira, hogy rendszeres, világos előadásban élénk tudná találni.

A munkát Dr. Finály Gábor ismertette.² Ismertetésében nem bánik keztyűs kézzel a szerzővel, de még azonkívül is sokat lehetne beszélni a munkáról. Itt azonban az ismertetésnek csak egyik mondatára útalunk, mely a következő szavakkal végződik: „... igen természetesnek találom, hogy minden begyepesedett földhányás hasonló, akármit rejt is magában.” Ebben sok igazság van; de másfelől az is bizonyos, hogy ha két földsáncz, ha még úgy begyepesedett is, teljesen hasonló Germaniában és Daciában, akkor annak egyfélének kell lennie eredet és rendeltetés szempontjából. Örömmel vállaltam tehát az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának igazgatójától, Dr. Pósta Béla egyetemi ny. r. tanár úrtól nyert megbízást, hogy az intézet által megindítandó

¹ Értekezések a tört. tudományok köréből, XIX. köt. 2 szám; 1906.

² Arch. Ért. XXVII. (1907) köt. 172. s köv. lapjain.

3. sz. kép. Limestöltés természetes átvágása, *Kissebes* mellett.
Fig. 3. Coupe naturelle de la chaussée-limes près de *Kissebes*.

erdélyi limeskutatások érdekében utazzam be a németföldi limes vonalát és ott a helyszínen tanulmányozzam az ottani kutatások eredményeit. Ezt az utat 1909. őszén volt szerencsém megtenni és arról részletesen beszámoltam.¹ A munkáról szóló ismertetésben Dr. Finály Gábor még mindig lehetségesnek ítéli, hogy a Torma-féle sánczok és azzal kapcsolatos emlékek nem limesmaradványok:² vagyis 1911-ben még az emlékeknek római voltában sem bíznak.

A folyó év nyarán az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában rendezett harmadik archeologiai tanfolyam végével kirándulást terveztünk a Meszes-limes vonalának beutazására és a ránkmaradt emlékeknek a helyszínen való szemlélésére. A társaság nagy része, tekintettel hogy akkor uralkodott az év legnagyobb hősege, megelégedett a *Kissebes* mellett látható maradványok megtekintésével s beírta az egynapos kirándulás tanulságaival. E sorok írója azonban Zs. Nagy Árpád tanárjelölt úrral nekivágott a Meszes hegységnek, hogy ott felkeresse a maradványokat, melyeket Torma Károly leírt.

¹ A római limes Németországban. Tanulmányúti beszámoló. *Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. érem és régiségtárából* I. (1910.) 1. füzet.

² Arch. Ért. XXXI. (1911.) 81–82.

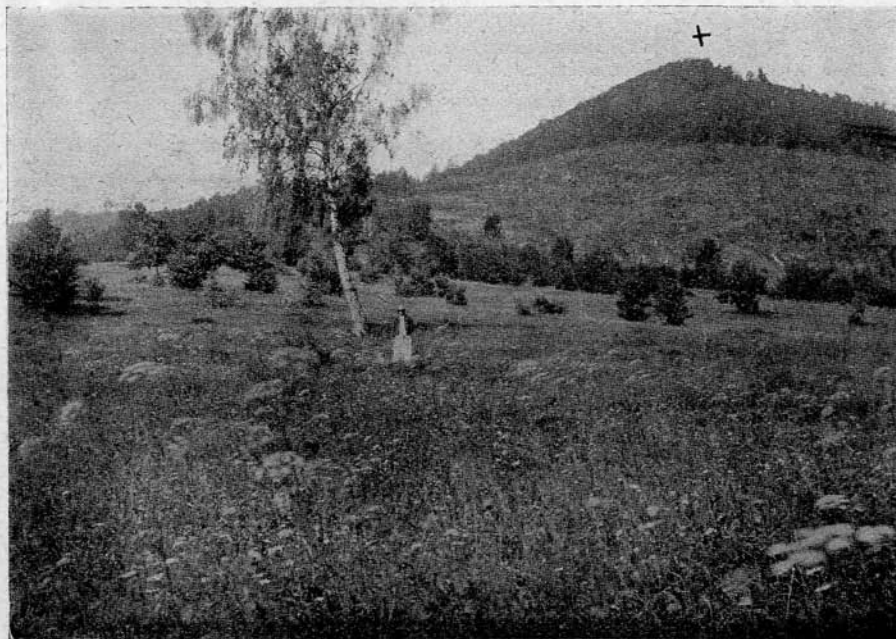
4. sz. kép. Kőtorony maradványai a *Karpin*-tetőn, *Kissebes* mellett.

Fig. 4. Restes d'une tour en pierres sur le sommet *Karpin*.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ennek a kirándulásnak nem volt más célja, mint megállapítani azt, hogy mennyi látszik ma mindabból, amit Torma Károly említ. Mindössze egy általános terepszemlének volt szánva ez az út, hogy tájékozódást szerezzünk a részletes munkaterv kidolgozásához. Többre már csak azért sem számítottunk, mert mindössze július 23—28 állott rendelkezésünkre és nem egészen félszáz korona. Ez a rövid idő is elég volt azonban annak az erős meggyőződésnek a kialakulásához, hogy a Meszes-hegységben csakugyan vannak limes-maradványok és amiket Torma Károly annak írt le, minden bizonnyal azok, ha talán nem is kivétel nélkül. De lássuk hát, mit is találtunk. Mivel módunkban volt néhány fényképfelvételt is csinálnunk, szemléltetésünk közvetlenebb lehet és állításainkat mindjárt bizonyíthatjuk is.

*Kissebes*nél Torma Károly leírása nyomán sikerült megtalálnunk a limes töltés és árok kezdetét.¹ Irányát egészen a *Karpin*-tetőn levő őrtoronyig annál könnyebb követnünk, mert alig vannak megszakításai, bár helyenként nagyon megrongálódott. Ebben nagy szerepe volt az

¹ Torma K.: A limes Dacicus felső része. 54—55 lap.

5. sz. kép. A *Grebin*-tető, tövében egy földtábor maradványaival.
Fig. 5. Le sommet *Grebin* avec, aux pieds, restes d'un castel en terre.

esővíznek s a nyomába vágott erdei útnak. De még ennek is hasznát vesszük, mert egy helyen úgy vágja át a töltést, hogy valósággal szemlélteti a belsejét; 3. sz. képünk meggyőzhet mindenkit arról, hogy a töltés tisztán agyagból épült.

Magának a limestöltésnek és ároknak erről a részéről három fényképfelvételt mutatunk be. Az 1. sz. kép annak északi (külföldi) oldalát mutatja keletről nézve. Az alak az árokban áll, mely idővel jelentékenyen megtelt, de azért ma is kétségtelenül megvan. Valami nagyon nem lehetett sohasem bemélyítve, mivel közvetlenül mellette, észak felé meredek lejtő van.

2. sz. képünk a töltés másik, (déli, belföldi) oldalát mutatja ugyanazon a helyen, szintén keletről nézve. Ez az oldal itt szokatlanul jól fenmaradt. A fényképfelvételek azt is bizonyítják, hogy Torma Károlytól felvett keresztmetszet nem épen hü: igen szögletes, holott a töltés nem valószínű, hogy valamikor lapos lett volna, hanem mindig többé kevésbé domborúnak kellett lennie. Ez a természetes alakulás a földhányásnál; a lapos felületet pedig csak az az elmélet kívánta, amely azt hitte, hogy az őrtornyok katonái ezen a töltésen tették meg, mint őrszemek, sétáikat. Ezzel a véleménnyel azonban már nem kell számolnunk.

6. sz. kép. Az előző képen látott tábor maradványai és a *Meszes* gerincze.

Fig. 6. Restes castel précédant et crête de la montagne *Meszes*.

Torma Károly az első őrtorony nyomait a Karpinra teszi, hol szerinte épen a földtöltés végén egy körded épület jól felismerhető substructiói láthatók.¹ A 4. sz. képünk azt a kis dombot ábrázolja, mely a szóban forgó maradványokat rejtí. A kép északkeletről való felvétel. A romhalmaz csakugyan kerekded és egykor még kis árok is övezte. Ma a romokat benőtte a bozót. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a közvetlenül mellette levő szántóföldek művelői itt szokták marháikat kikötni, maguk is itt telepednek le pihenőre, — mindez termékenyebbé teszi a földet.

A kép meggyőz arról is, hogy nem köralakú épület maradványait fedték a romok, hanem négyszögletesét. A földművesek egyik sarkát meglehetősen kiásták, hogy szeles időben ide, a jól védett sarokba rakjanak tüzet. A képből is kitűnik, hogy szabályosan, gazdag mészhabarccsal rakott falról van szó, mely egy 4—6 méteres oldalhosszú római őrtorony maradványa. Római voltát a Torma által felsorolt leletek teszik kétségtelenné.

Ezt megelőzőleg még találtunk két őrtorony hasonló maradvá-

¹ I. h. 57. lap

nyaira, de azokat a bozót teljesen ellepte. Körülbelül a töltés vége és a karpini őrtorony középtávolságában — mindkét ponttól körülbelül 500 méterre — egymástól 6—7 m. távolságra vannak. Minthogy semmi olyat nem látunk, ami két őrtoronynak egy időben való fenntartását indokolná, (pl. nincs fontos átjáró) — azt kell hinnünk, hogy nem egykorúak, hanem a valamely okból megsemmisült helyett építették később a másodikat. A rhaetiai és germaniai limesen igen gyakori eset.¹

A Karpin-tetőnek elérése előtt valamivel megszűnik a töltés. Helyesebben átalakul olyan módon, amint azt a hely természete megkívánja. A következő állomás ugyanis, ahol őrtorony maradványai vannak a *Cetecava* nevű tető, mely a Karpin-tetőtől egyenesen északra légvonalban 500—600 m.-re van. A kettő között azonban egy hatalmas, több száz méter mély és rendkívül meredek szakadék tátong. Ezen keresztül nem vezetett a töltés, hanem megkerülte a szakadékot s annak peremén haladt. Az az eset van itten, amit a germaniai limesnél is megtalálunk s így jellemezhetünk: Olyan esetekben, mikor a határ a római oldalról terraszerű magaslatról ereszkedik le, a terras lejtője helyettesíti a töltést, de ezzel még nem elégedtek meg, hanem egy kis árkot húztak eléje s az ebből kikerült földet felhányták a terrasra, hol most kis töltés képében még mindig megvan.² Egy darabig — a *Cetecava*-felé levő távolságnak mintegy a közepéig — a búzavetés szélén egy kisebb domborulatot lehet látnunk, melynek tetején bujább a termés, a mellette levő belső oldalon azonban lesárgult az odagyűlő víztől.

A *Cetecava*, *Dosu Markului* és *Rimbuoion* megmaradt emlékek épenúgy megvannak ma is, mint Torma Károly látta.³ Mivel azonban a karpini őrtoronyról bebizonyosodott, hogy az négyszögű volt, természetesen ezekben a romhalmazokban is ugyanolyan építmények maradványait kell felvennünk.

Torma nem említi, hogy a *D. Cornii* nemcsak háromszögelési pont, hanem átkutatásra váró romhalmaz is látszik rajta. A hegynek északi oldalán itt-ott kikövezés nyomát is eláruló út van, melyet ma is használnak. Később azonban a mai út letér, míg az eredeti út folytatólagos vonalán szántóföld van, bizonyosságául annak, hogy az út régi, nem mai keletű. Jellemző, hogy mindenütt a meredek völgyületek szélén megy, az oldalban. Így jut el a Torma által is említett *Vurvu Sonulujra*, melynek ormán a behantosodott romhalmaz ma is látszik; persze a bozót mostanra még jobban benőtte. Itt találkoztunk a hely

¹ L. Dolgozatok I. 50. s köv. lapjain.

² U. o. 27. lap.

³ I. m. 58—60. l.

tulajdonosával, akitől érdeklődésünkre, hogy miféle romhalmazok azok, a következő felvilágosítást kaptuk: a terület egykori tulajdonosát *Sonunak* hívták. Nagyon gazdag ember volt, kinek 12 ökrös hagyta el a portáját. A hegy lábánál levő szérűjén (area) egyik aratástól a másikig csépeltek.

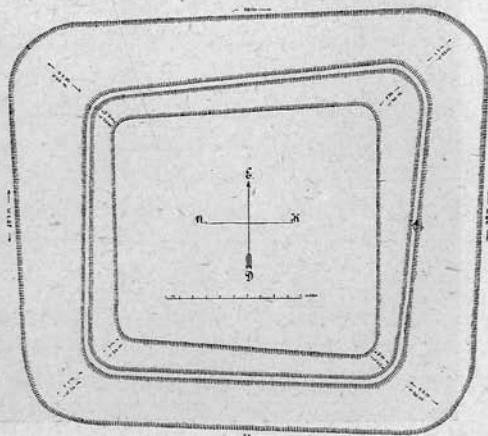
Megjegyzendő, hogy a 12 ökrös gazda, ha nem is épen gyakori, de nem is egészen példátlan ezen a szegény vidéken sem. Hajlandó voltam tehát a mesének valami csillagászati alapját keresni és ezért nem méltattam elég figyelemre a szérűre vonatkozó részét. Nem tettem jól, mert harmadik napon, más helyen ilyen szérű vezetett egy kisebb fajta római tábor maradványaira.

Itt elmarad a Torma Károly kalauzolása, mert ő tovább már nem járt, hanem ami keveset ír, azt hallomásból írja. Mi a gerinczen tovább haladva a *D. Grebenului* jelzésű hegyen is találtuk őrtoronynak maradványait. Ezzel pedig mi is befejezvéen első napi programmunkat, megpihentünk azzal, hogy másnap a legelső romokat mindenesetre a térkép *Suhi* jelzésű csúcsán fogjuk találni. Mindenekelőtt ezen a helyen nincsen semmi nyom. Másfelől a börtvényi gör. kath. tanítótól, Salamon úrtól és a vezetőnkől nyert értesülés szerint ott nincs is ilyen, csak hasonló nevű csúcs. A hasonló nevű *Csuhe* = *Csávahegy* azonban nem a 872. magassági jelnél van, hanem ott, ahol a térkép *D. Cociunului* 967. jelzés van, míg ez utóbbinak ott kell lennie, ahol a térképen a *Suhi* 872. jelzés van. Vajjon a térkép készítője, vagy a mi vezetőink tévedtek-e, nem volt módomban eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a *D. Cociunului* jelzésű helyen találtunk olyan nyomokat, melyek őrtorony maradványainak bizonyulnak. És az is tény, hogy a *D. Grebenulujjal* való összeköttetés irányát is megtaláltuk. Ez az összeköttetés nem a főgerincz irányában van, hanem megkerüli a *D. Grebenului* északi oldalán levő hatalmas és meredek völgyet s egy kelet felé irányuló ívvel éri el a *D. Cociunulujon* látott maradványokat. A két pont közé esik a *Cetate de Dosu Tukulujon* levő romhalmaz, melyet alaposan benőt a bozót, de mindenesetre egy kisebb tábor kincskeresők által feltúrt maradványának kell tartanunk. E romhalmaztól nyugatra helyenként tisztán látszó, 4,5 m. széles, kövezett út vezet, mely tehát a nagy szakadék elkerülésével a mellékgerinczen éri el a *D. Cociunulujon* levő romokat és egyúttal a főgerinczet.

A továbbiakban mi is a főgerinczen haladva értük el a térképen *D. Vlesinului* nevű helyet. Magán a gerinczen őrtorony maradványait találtuk alaposan feltúrva. Hozzáértő ember előtt első tekintetre világos volt, hogy a turkálás nem túlságosan régi. Tűnődésünkre vezetőnk említette, hogy valamelyik előző évben „*budapesti mérnökök*“ jártak arra-felé. Tudván azt, hogy az ottani oláh parasztnak mindenki mérnök,

aki az erdön jár és mindenki budapesti, ha nem kolozsvári, — bele kellett törődnünk, hogy a turkálók kilétét nem fogjuk megtudni. A napokban aztán olvasom Téglás Gábornak egy előzetes jelentését, mely szerint ő Téglás József, Hoppe Lipót és Telegdy Lajos urak társaságában az 1908. év folyamán a Meszes-limesen kutatott.¹ A romokat megpróbáltuk lefényképezni, de a felvétel — fájdalom — nem sikerült. Egyik oldalfalának belvilága mintegy 4 m. lehetett. Római volta mellett fedélcserep és téglatöredékek bizonyítanak. Valamivel alantabb, a római oldalban nagy turások kincskeresők romboló munkáját hirdetik, melylyel nagyobb építményt tettek tökéletesen tönkre.

A gerinczen tovább haladva érjük el a Torma által is említett *Grebint*, a 886. jelzésű csucson.² Ennek egykori tulajdonsáról azt beszélnek az ottani házak lakói, hogy rengeteg pénzét csatornán ereszte le a völgyben fekvő areára, szérúre. Mikor azt kérdeztük, hogy miért kellett a pénzt leereszteni, nem tudtak reá felelni, hanem arra vállalkoztak, hogy a szérút megmutatják. Legnagyobb meglepetésemre egy kisebb fajta tábort ismertem fel a *szérúben*. Ekkor kezdtem sajnálni, hogy az előtt való napon a *Sonu* szérújáról olyan kicsinylőleg gondolkoztam. Megvígasztalódván azzal, hogy az ott elmúlástottat majd lesz alkalmunk jóvátenni, legalább az itt találtat igyekeztünk jól felvenni.³ Két fényképfelvételt készítettünk. (Lásd 5. és 6. kép). Fájdalom, a nagyon magas fűben nem látszik a tábor árkaiból és töltéseiből semmi. Az egyik sarkában álló ember és a mellette levő fa mutatják a töltés két sarkát. Az 5. kép ÉNy-ról, a másik DNy-ról van felvéve. A sötétebb

7. sz. kép. Az előző képeken látott tábor-maradványok alaprajza.

Fig. 7. Plan de situation du castel précédent (fig. 5. et 6.)

¹ *Klio*, Beiträge z. alten Geschichte, 1909. évi 262. lap.

² Torma, i. m. 61.

³ A völgyben a patakka párhuzamosan több szakadozott töltés látszik; ezeknek azonban a limeshez semmi közük. Egy kis darabon (pár méter hosszan) keresztben, a Meszes-gerincz irányában is látszanak töltés nyomai a patak völgyében, de az sem volt limestöltés. Az ott lakók az 1848/49. évi szabadságharc korából valónak mondják.

8. sz. kép. Kőtorony maradványai Boronamező, Kásapatak és Perje községek határpontján.
Fig. 8 Restes d'une tour en pierres aux confins des villages Boronamező, Kásapatak
et Perje.

vonalak mutatják a tábor határvonalait. Alaprajzát és méreteit 7. sz. képünk szemlélteti. Méreteivel közel áll a felsőgermaniai limesen ismeretes ú. n. *kemeli kisebbik földsánczhoz*.¹

Vezetőnk nem tudta megmutatni nekünk az *Arsure* két egymás mellett fekvő őrtornyát.² Legalább is fenn a tetőn nem. Ott u. i. csak annak az őrtornynak a maradványait találtuk, mely ma három falú — Kásapatak, Perje és Boronamező — határának érintkezési pontján van. Fényképfelvételt is csináltunk róla (8. kép; az ember a romok tetején áll.) A köralakúvá összeomlott falak közepütt mély üreget fognak közre, melynek átmérője 9—9·2 m. Belsejében kincskeresők és más turkálások nyomai. Vezetőnk mondta, hogy ő is vitt onnan téglát sütőkemence építéshez. A körfaltól az árok külső széléig 9 m. a távolság, vagyis körülbelül 1 m. széles bermét véve számításba, az árok felső szélessége 7—8 m. lehetett. Az árok az egész vonalon látott őrtornyoknál itt maradt meg legjobban; természetesen itt is betömődött, de van olyan hely, ahol 1 m. mélyen megmaradt. A falak mintegy 1·5 m. magasságban lehetnek a romhalmazokban.

¹ *Dolgozatok* I. (1910), 56. s. köv. lapok.

² Torma, i. m. 73 lap.

A most említett csúcstól folyton a gerinczen haladván előre, jutunk a *perjei Magurára*. Hatalmas hegycsúcs, melyről állítólag Nagy-Károlyig és Debreczenig el lehet látni; mi rövidlátók megelégedtünk a közvetlenül alattunk elterülő gyönyörű panoráma szemléletével. A csúcson kőtörmelék halmazok; épületből származnak-e, ma már el sem lehet csak úgy megtekintéssel dönteni, annyira össze-vissza van az egész csúcs turkálva. Az ott — állítólag évtizedek óta — heverő gerendák arra vallanak, hogy valamikor katonai gyakorlatok alkalmával, mint vezetőnk mondá — valami messzelátót akartak ott építeni. Akkor turkálhatták úgy össze. Ha csakugyan volt ott római építmény, akkor az nagyobb méretű volt, mint a szokásos őrtornyok. A perjei Magura oldalait gyönyörű, de olyan vadon erdő borítja, hogy vezetőnk sem vállalkozott arra, hogy egyenesen vezessen tovább, pedig hosszú ideig volt erdőkerülő. Kerülővel jutottunk tehát a térkép *D. Garduluj* jelzésű 755 m. magas csúcsára, ahol semmit sem találtunk. Ezután van egy alacsonyabb, a térképen nem is jelölt csúcs, melynek neve vezetőnk és egy ott szénát gyűjtő öreg oláh szerint is *D. Kufericse*; ennek nem épen a csúcsán, hanem attól kissé északra szintén őrtorony maradványai látszanak.

Az erre következő völgyet, melybe a Meszes-gerincz leereszkedik, vezetőnk és az ott dolgozó emberek is *Prislop*nak mondták, ami annál feltűnőbb, mert a térkép jóval északabbra ettől a helytől hegyet említ ezen a néven. Ebben a völgyben, körülbelül ott, ahol a Boronamező és Kásapatak közt a rövidebb gyalogösvény a 617 m. magasságot eléri, épen a gerinczen, két őrtorony maradványaira találtunk. Persze ma még eldöntetlen, hogy a két — egymástól mindössze 4—5 m. távolságban állott — őrtorony egyidős-e vagy pedig nem egyszerre használták mindkettőt. Ha egykorú, azt bizonyítaná, hogy itt fontos közlekedési út volt a római birodalom és a külföld között. Valószínűleg ez a két őrtorony az, amelyet Tormának is mutattak, csak hogy az ő vezetői *Arsure* nevének mondták a határrészt.¹ Más nem lehet, mert: *a*) ettől délre a Kufericsén (Torma szerint a Salhigyen, ami csak általánosabb, de nem más megjelölés, mint a miénk) van a Torma-féle 9. sz. őrtorony, a perjei Magurán a 8. sz. Nem ismerte a Magurától dnyugatra a 819. m. ponton talált őrtornyot, melyet 9. sz. képünk ábrázol; *b*) az egész vonalon nem említ máshol két őrtornyot egymás mellett és Kissebestől eltekintve, mi is csak itt találtunk.

¹ Ez az eltérés gyakran előfordul ezen a vidéken és magyarázata valószínűleg az, hogy egyik falúnak a határát egyféleképpen hívják, a másikat másféleképp. Mivel pedig rendszeren a Meszes-gerincz alkotja a határt ma is, a határrész neve után érdeklődőnek más nevet mond az egyik falu lakosa, mint a másiké. Erre az igazságra azonban csak útunk vége felé jöttünk rá.

A romokat, fájdalom, annyira benőtte a bozót, hogy fényképezni nem lehet őket, másfelől a kincskeresők annyira széthanyták őket, hogy nagyságukat nem lehetett megmérni. Csak annyi bizonyos, hogy a normálnál nem voltak nagyobbak és hogy a romhalmazban 1—1·5 m. magas falat feltétlenül találunk.

A térképen *Chicera* jelzésű hegyesúcsot valójában *Citerának* hívja a nép és az ilyen nevű csúcsokon mindig számíthatunk valami régi erődítmény nyomaira. Most sem csalatkoztunk, mert a *Chicera* és *Prislop* csúcsok között megtaláltuk a római őrtorony romjait. Ettől kezdve négy található annak az útnak a mentén, mely a *Prislop*, *D. la Frasinu* és *Pastaesi* irányában a régi út maradványain vonul. A *Prislopon* levőt láttuk; a *D. la Frasinun* is volt egy; a kettő között, körülbelül feleúton volt a harmadik. A negyediknek maradványait a *D. Pastaesin* találjuk. Várfokszerűen előugró rom ez, mely mindjárt mintegy 6 méteres eséssel folytatódik északra. A hegy gerince itt teljesen ellaposodik úgy, hogy már-már zavarban vagyunk, merre folytassuk útunkat, mikor egyszerre *mesterségesen rakott köztöltés* áll előttünk. Eleinte egyenesen halad, de amint a völgy oldala meredekebb esésű lesz, töltésünk is kanyarog, hogy bele ne zuhanjon a völgybe.¹ A töltés a völgy ölén persze megsemmisült. A völgy ellenkező oldalán halványan kanyargó nyomait véltük látni, de világosan csak mintegy 100 lépéssel kőjebb tűnik fel, s az ott levő csorgók felett vonulva, mintegy 250—300 lépés után egy újabb völgy szélén megszűnik.

9. sz. kép. A *D. Pastaesi* melletti köztöltés metszete.

Fig. 9. Coupe d'une chaussée en pierre près du sommet *D. Pastaesi*.

A töltés két szakasza szerkezeti különbségeket mutat. Déli vonala, mely a *D. Pastaesi*-től egészen a völgy szakadékig mintegy 1 km. hosszan vonul, — kőből rakott, ami a terület nagyon köves voltának a következménye. Hasonló jelenséget a felső germaniai limesnél is találunk.² A szabálytalan alakú, nem kidolgozott, hanem ahogy talált, úgy összehordott kővekből épült töltésben mészhabarcsot, vagy más kötdanyagot nem találunk. A töltés alja 8—10 m. széles, magassága 1—2 m.; tetejének szélessége körülbelül egy méter, de nem lapos. (9. sz. képünk mutatja a metszetét.) Természetesen mai alakjában az egész megrokkant, ellaposodott. A völgytől északra levő 250—300 lépés hosszú folytatása már földből van. Árka ennek sincs, mert nyugatra, a hol az ároknak lennie

¹ Az itt megkísérelt fényképfelvételünk, fájdalom, nem sikerült.

² *Dolgozatok*, I. 26. s. köv. I.

kellene, maga a terület is meredeken esik, de nem lehetetlen, hogy valamikor volt. Alsó szélessége és magassága ennek is körülbelül akkora, mint az előzőnek; csak a tetejét járták be átlag 2 m. szélesre a forrásnál itató pásztorok.

A töltés egy kis mellékvölgynél szűnik meg. A völgy másik oldalán hiába kerestük folytatását. Amíg a folytatást keresve kapaszkodunk a hegyen, már-már attól félünk, hogy rossz útra tévedtünk, mikor a gerinczen egyszerre csak előttünk áll a már régebben — még a *D. Pastaesinál* — elhagyott út, hogy néhány lépéssel odább a *D. Sekujuluion* levő, *nagyobb terjedelmű tábor* maradványaira vezessen. A nép *Komaristyének* hívja. A bozót teljesen benőtte és ezért pontosan felmérni nem lehetett. Meglehetősen nehéz volt a körüljárása is, minek eredményeként legalább annyi megállapítható, hogy sarkai lekerekítettek; egy árok és egy töltés veszi körül az egészet, melyek magassága és mélysége mai alakjukban 1'2—1'5 m. A tábornak csak D-É szélességét volt módunkban megmérni, de azt is csak megközelítő pontossággal. Ezt annak köszönhettem, hogy az egykori út irányában ma meglehetősen széles gyalogösvény vonul a hegy gerinczén. Ennek a nem épen nyílegyenes ösvénynek az irányában sikerült megmérni, hogy a déli árok külső szélességétől az északinak külső szélességéig kereken 60 m. a távolság, melyből 3+3 m. veendő a két árok szélességére. E tábor nagysága tehát körülbelül egyezik az ú. n. *kemeli nagyobbik földsánczéval* a felsőgermaniai limesnél.¹

Az ezután következő vonalon az a kellemetlenség ért, hogy a térképen feljegyzettektől egészen eltérő neveket mondtak az emberek, kiket találtunk. Ilyen módon bizony megnehezült számomra a sok egyforma nevű csúcs között a feltalált őrtoronymaradványok elhelyezése. Ezt előre kellett bocsátanom, mert bár nem valószínű, de nem is épen lehetetlen, hogy a térképen való elhelyezésben kissé hibázom.

Annai azonban bizonyos, hogy jó helyen, vagyis a limesen járunk. Bizonyos ez abból, hogy a kopasz gerinczen, mihelyt arra a *V. Raguluiból* felkapaszkodunk, előttünk áll a kikövezett út. És ez szerencse, mert vezetőnk már távolabbi vidékről való lévén, (harmadik napja jön velünk), pusztán a fényképezőgép czipelőjévé degradálódott, azok pedig, akikkel találkoztunk, semmi felvilágosítást nem tudtak adni. Hanem hát a mindenütt a gerinczen haladó út egyelőre jó vezető s azt követve, ha nem is mindent, de egyet-mást megtalálunk. Így őrtorony maradványaira akadunk az *Osoiu Seurtán* s a reá következő völgyben, továbbá a *Terbete (Sigeu, Costa lata)* tetőn, melyet Torma Károly is ismert és nagyon jó fenntartású ma is.² A térképen jelzett *Széles-*

¹ *Dolgozatok* I. (1910), 56. s köv. lap.

² Torma, i. m. 69. lap.

10. sz. kép. Kőtorony maradványai a Szélesbércz és Orolát között.

Fig. 10. Restes d'une tour en pierres entre les sommets Szélesbércz et Orolát.

bércz alighanem azonos a Torma-féle *Monostorhegygyel*.¹ Úgy ezen mint azután három őrtorony maradványai következnek egymásután. Valamennyit benőtte a bozót. Egyet, amely szabadon van, sikerült lefényképezni is. (10. kép.) A Szélesbércz és Orolát közt körülbelül ott fekszik, ahol a térképen a 616. magassági jel van. Épen az erdő szélén lévén, ott, ahol az erdő szélén haladó út egy szép K-Ny irányban haladó keskeny írtás keresztezi, — az úton haladó el nem szalaszthatja. A romhalmaz átmérője 8×8 m.; falából mintegy 1'5 m. magot ma is lehetne találni: a belseje ugyanis körülbelül ennyire van kivájva. Keleti oldalán mintegy 1'2 m. széles megszakítás a falban — ott, ahol az ember áll — talán az egykori ajtónak a helye.

Az úton tovább haladva, — *egyszer csak a limes-töltést vágjuk át*. Szinte biztosra vehettük, mert itt már nincs meg a Meszesnek az a sajátságos, magas és 4—16 m. széles gerincze, melyet 6. sz. képtünk segítségével mindenki elképzelhet magának s amely igazán olyan, mint egy hatalmas töltés. Itt a Meszes gerincze egészen ellaposodik és ezért kellett csinálni a mesterséges töltést.

¹ Ugyanott.

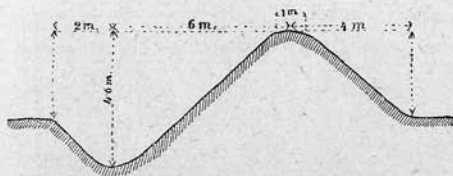
11. sz. kép. Limesrészlet a *Hegyeshegytől* délre.
Fig. 11. Partie de chaussée-limes au sud du sommet *Hegyeshegy*.

A legutóbb említett őrtoronytól nem messze kezdődő s az erdei úttal nagyjában párhuzamosan haladó keskeny gyalogösvény, — folyton a limes töltés és árok mellett, részben az árokban halad. Az erdei út azonban, mint említettük, átkerül a másik oldalára és így egy helyen át is vágja annak vonalát. A limes-töltés és árok az úttól DNy-felé is folytatódik pár száz lépésen át egy hatalmas szakadékig. Itt készült a 11. sz. képen látható felvétel. Mindkét alak az árokban áll, melyet az avar meglehetősen megtöltött, de azért teljesen el nem egyengetett, be nem fedett. Pár km. hosszan szépen látszik úgy a töltés, mint az árok, változást alig mutató profillal. (12. kép.) A *Hegyes hegy csúcsán* van egy át meg átturt őrtorony, melyen túl egyelőre nem látszott a limestöltés és árok: talán csak a hatalmas burján fedte el szemünk előtt.

Most elhagyott vonalán, mintegy fele részben egyenesen kapaszkodik fel a menedékes hegyre. Azután kétszer, minden látható ok nélkül változtatja irányát, s előbb ÉNy, majd ÉK-felé tér el egy kissé. Mindkét iránytörésnél ott találjuk az őrtornyot, pompás, jó fenntartásban, a töltés belső oldalán attól 6—7 méterre.¹ Az eset tehát tökéletesen ugyanaz,

¹ Csak sajnálnunk lehet, hogy lemezünkéből kifogyván, legalább egyet nem fényképezhattünk le.

mint a felsőgermaniai limesnél: gondoljunk csak vissza arra, hogy Jacobi a kisérő-halmokat egy ideig épen azért tartotta a határ kijelölésénél szerepet játszó halmoknak, mert mindig ilyen vonaltöréseknél találta őket.¹

12. sz. kép. A 11. képen látott limes-részlet metszete.

Fig. 12. Coupe de la partie précédent (fig. 11.)

Megjegyzendő, hogy a limes-töltésen belül még van pár olyan nyom, amely alatt őrtorony maradványait kell sejtünk, de ezeken a helyeken a töltést és azon belül eső területet egészen ellepte a bozót úgy, hogy biztosat nem lehetett megállapítanunk.

A limestöltés és ároknak a *Hegyes hegyen* elvesztett fonalát csak a régi pósta út és a modern

országút közén találtuk meg, abban a vonalban, melyet a kis ösvény követ.

Ezzel egyelőre be is fejezem számadásomat. Mert igaz ugyan hogy tovább is gyalog mentünk egész a Porolissum romjaival fedett Pometig, sőt a limes irányában haladván, őrtorony-romokat is találtunk s hosszú vonalon a töltésen is mentünk, — de nem fordítottunk reá nagyobb gondot. Ennek oka az volt, hogy terv szerint néhány nap múlva meg kellett volna kezdenem a porolissumi ásásokat. Arra számítottam tehát, hogy akkor a limes hátralevő részét is bejárom és részletesen is felveszem. Fájdalom, ez nem történhetett meg. Meg kell tehát elégednem ezzel *az előzetes jelentéssel*. Azt hiszem azonban, hogy ennek is meg van a maga haszna. Nevezetesen: az összes kételkedőket megnyugtathatom, hogy a Meszesen igenis vannak a római limesnek maradványai.

Mert lássuk csak most, hogy minek alapján tagadták azok létezését. Ortway Tivadar abból a feltevésből kiindulva tagadta a Meszesen levő sáncz- és egyéb művek római voltát, hogy a délmagyarországi sánczok szerinte nem bizonyultak rómaiaknak. Ámbár mi is azon a nézetben vagyunk, hogy a délmagyarországi sánczoknak legfeljebb egy része római mű, — Ortway kifogását még sem lehet a *fentiekkel szemben* helytállónak tartanunk. Amit Ortway az alsókosályi ismeretes Nemesis-oltár felíratáról mond, az nem más, mint szőrszálhasogatás: akár *transvallum* volt az a szó, mint mi hisszük, akár *transvallem*, mint ő magyarázza, — nem változtat semmit azon a tényen, hogy az ismertetett maradványok megvannak. Ezt felelhetjük Domaszewskinek és a Szolnokdoboka vármegyei monographia írójának is. Az a mód, a hogyan ők a kérdést tárgyalják, nem mondható épen alkalmasnak

¹ Limesblatt, 7—8 szám; Westd. Ztschr. XIV. 152.; Dolgozatok I. (1910) 51—53 l.

meggyőzésre. Hiszen azóta, hogy Torma Károly pascolatot vett a kőről, addig, amikor Domasewszki látta, jó néhány év telt el, amely idő alatt romlott a kő: a limest azonban már felfedezte ez alatt Torma.

Még legtudományosabban járt el dr. Finály Gábor, aki a pogujori földvár felásatása után fejezte ki azt a feltevését, hogy szerinte nem nagy a valószínűség arra, hogy a maradványok rómaiak legyenek. Tagadhatatlan, hogy neki nagy része volt abban, hogy máig e sorok íróján kívül csak Téglás Gábor bízott a szóban forgó maradványok római voltában. A pogujori földvárat e sorok írója sem tartja — azok után, amiket az ott végzett ásatásokról dr. Finály Gábor jelent — rómainak.¹ És daczára Téglás Gábor azon állításának, hogy az alaprajzról a szakértő azonnal felismerheti a római őrtornyot, — kénytelen vagyok szakértő voltomat kockára tenni és beismerni, hogy semmi olyat nem találok az alaprajzon, ami római őrtornyra vallana. De ez nem változtat semmit azon a tényen, hogy a környezetben római limes-maradványok vannak. Hiszen a *kísérő halmok* kérdése a német limeskutatásnak is nagy problémája volt. Végül kitént, hogy van köztük római-kori barbarus a limes vonalán kívül és a római hódítást megelőző korból való a limes vonalán belül is.²

Hallhattunk már olyan hangokat is, hogy Erdély területén azért nem lehet *olyanszerű limes*, mint a rhaetiai és felsőgermaniai, mert a mai Erdély területét szerintük a rómaiak sohasem tekintették a birodalom szerves részének, hanem csak amolyan függeléknek a birodalom testén. Ezt a nézetet valamikor Mommsen indította el³ és azon alapszik, hogy — Eutropius 6, 8 szerint — Hadrianus mindjárt trónralépésekor hajlandó lett volna a nehezen védelmezhető tartományt feladni s e szándékának véghezvitelében csak az akadályozta, hogy ekkor már nagy volt a száma a római telepéseknek az aranyban, ezüstben, sóban és vasban gazdag tartományban.

De nem adta fel, — és ez a tény. Meg az, hogy ő és utódai is harcoltak megtartásáért, tehát elég fontos tartománynak ítélték. Végül: *minden ellenvetéssel szemben tény az, hogy pl. az Orolát és Hegyeshegy közt levő töltés és árok, — vagy a Kissebes melletti részlet, — hogy csak a most leírtakról szóljunk — úgy hasonlít a felsőgermaniai limestöltéshez és árokhoz, mint ugyanannak a tyúknak egyik tojása a másikkhoz. Ha tehát amaz római, amittalán még sem lehet kétségbe vonni, akkor emez is feltétlenül az.*

¹ Arch. Ért. XXIV. (1904) köt. 9—15 lap.

² V. ö. *Dolgozatok* 1910. (I. köt.) 50. s köv. lapjain.

³ Mommsen, Röm. Geschichte. V. (1885) 205—8. lap. M. azonban egyáltalán többre tartotta Torma Károly tudományos megállapításait, semhogy olyan határozottan tagadná a sánczok római voltát, mint mások tették.

Igen ám, de mindössze három olyan helyet említettünk a leg-
alább is 50 km. hosszú leírt vonalról, ahol töltés van; ellenben nagy
számmal volnának őrtornyok, sőt két tábor is: mi bizonyítja ezek római
voltát? Az őrtornyok római volta az esetek túlnyomó részénél kétség-
telen: Torma Károly mindig felsorolja a leleteket, mi is elmondtuk
azt, amit fel tudtunk hozni bizonyítékkal; ahol pedig nincs kétségtelen
bizonyíték, ott megvan minden valószínűségi alap feltevésünk támoga-
tására. A táborok római voltát nem bizonyítja ugyan semmi lelet,
hanem annál inkább az analógiák.

Mint jelentésemnek az elején hangsúlyoztam, célunk egyedül az
volt, hogy — lehetőleg — megállapítsuk, mi és hol látható abból,
amit Torma látott vagy aminek a létezéséről hallott. Röviden: tájéko-
zódás volt pusztán a célunk, aminthogy a rendelkezésünkre állott pár
nap alatt — ha már hosszabb vonalat akartunk átvenni — egyébre
nem is számíthattunk. Egyáltalán nem állítjuk tehát, hogy töltés és
árok a megemlített helyeken kívül nincs a tárgyalt vonalon. Hiszen
a részletes átkutatás fogja ezt eldönteni. De ha nem volna sem
lepne meg. Egy tekintet 6. számú képünkre, elének tárja a Meszes ge-
rincz alakulatát: nem más az, mint egy hatalmas töltés, mely épen
úgy helyettesítheti az emberkézzel rakottat, mint a folyó. Ennek a ge-
rincznek magassága természetesen igen változó; szélességében is
jelentős eltérések vannak, de a legtöbbször 8—16 m. közt változik.
Persze van 4 m. és 50 m. szélessége is, de még ekkor is megtartja
a természetes töltésszerű alakzatát. A mesterséges töltésre tehát csak
ott került a sor, ahol egészen ellaposodott ez a gerincz. Ahol csak el-
szélesedett, de magassága megmaradt, — mint az Osoiu Ursulujon
említettem — hánytak egy kis töltést és képződött mellette egy kis
árok, de ez sohasem volt olyan töltés és árok, mint azok, amelyeket az
előbb jellemzett helyeken láhattunk.

Vajjon nem olyan eredményre vezetnek-e itt is a részletes és alapos
kutatások, mint az afrikai limesnél, nem tudhatjuk. Sok jel vall arra, hogy
azzal is lesznek hasonlóságai és pedig nem is jelentéktelenek.¹

Az persze más kérdés, hogy vajjon helyenként fal váltotta-e fel a
töltést és árkot s volt-e czövekmű (palissade), mint Torma Károly fel-
tétélezte s amint különösen *Jung* révén többen hiszik. Mindezekre és
még számtalan kérdésre a részletes kutatások fognak feleletet adni. Egy
eredmény azonban feltétlenül remélhető az elmondottakból: ezek után
azt hisszük, — nincs helye további kétkedéseknek a felett, hogy vajjon
vannak-e limesművek a Meszesen?

Dr. Buday Árpád.

¹ *Arch. Anz.* 1900. évi 73. l.; 1902. évi 57. lap; 1903. évi 106. és 1904. évi
138. lap.

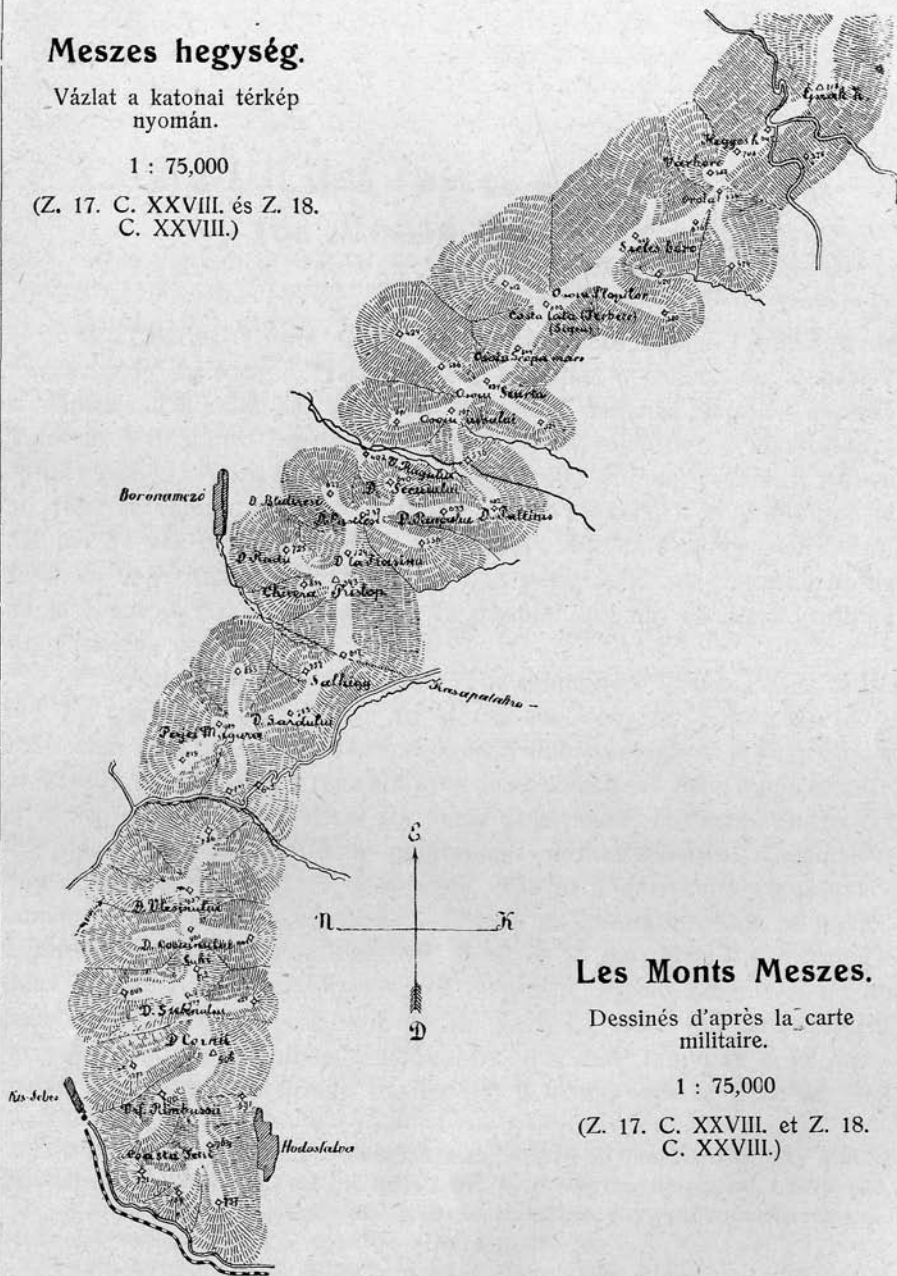

Meszes hegység.

Vázlat a katonai térkép nyomán.

1 : 75,000

(Z. 17. C. XXVIII. és Z. 18.
C. XXVIII.)

Les Monts Meszes.

Dessinés d'après la carte
militaire.

1 : 75,000

(Z. 17. C. XXVIII. et Z. 18.
C. XXVIII.)

